

Marko Kerševan

HITLERJEV BOG: NACIONALSOCIALIZEM IN/KOT RELIĀIJA TER ODNOS DO KATOLIŠTVA IN PROTESTANTIZMA

Odnos med nacizmom in religijo, posebej med nacizmom in krščanskimi Cerkvami, v prvi vrsti seveda z Rimskokatoliško cerkvijo in nemškimi evangeličanskimi Cerkvami, je še vedno – in vedno znova – deležen pozornosti. Najpogosteje in najbolj zavzeto je obravnavan odnos Cerkev do nacionalsocializma. Tudi na študijskih večerih smo imeli lani dve predavanji, eno o odnosu RKC do nacizma in drugo, ki je prikazalo Izpovedujočo cerkev in njeno *Barmensko deklaracijo*, s katero so se znotraj nemškega protestantizma postavili po robu nacističnemu zlorabljanju krščanske vere in Cerkev.¹ Tokrat bomo pogled usmerili na sam nacionalsocializem (NS) in njegovo razmerje do religije, posebej do krščanstva in krščanskih Cerkev.

Tudi zato in zaradi občutljivosti problematike je prav, da takoj na začetku spomnim na osnovne prostorske in časovne koordinate dogajanja:

Neposredno imamo opraviti z obdobjem 1920–1945. Nemški nacionalsocializem je imel za svoje oblikovanje in uveljavljanje na voljo pravzaprav zelo malo časa (glede na njegove cilje, metode in rezultate lahko seveda rečemo: hvala Bogu). Ob religijski tematiki, ki sodi v zgodovinski čas »dolgega toka«, to neizogibno pomeni, da so mnoge stvari ostale nedorečene, nejasne, neizkristalizirane, pa tudi, da niso nastale šele v tem obdobju, a tudi ne izginile z njim.

Obdobje in okolje, o katerih bomo govorili, so zaznamovale:

1 Leon Novak: Izpovedujoča cerkev, *Bekennende Kirche*, *Stati inu obstati* 17-18 (2013), in France M. Dolinar: Katoliška cerkev v Nemčiji v Tretjem Reichu, v tej številki *Stati inu obstati*.

- posledice prve svetovne vojne, poraza in ponižanja Nemčije (»Versailles«),
- velika ekonomska kriza (1929),
- zatrtje poizkusov komunistično-socialistične revolucije, frustriranost in razdeljenost marksističnega delavskega gibanja socialdemokratske in komunistične usmeritve,
- politična nestabilnost, povezana z vsem prej navedenim v razmerah komaj vzpostavljene (Weimarske) republike po nasilnem koncu monarhije,
- značilna nemška duhovna klima tega obdobja (ki odmeva npr. v naslovu znanega Lukáćevega dela *Razkroj uma* in njegovi analizi, pa v pesimističnih tonih Webrovih zadnjih spisov, kjer govori o usodi (nemškega naroda), o demonih, ki vlečejo niti življenja vsakega posameznika ..., da ostanem pri avtorjih in delih, ki jih sociologi najbolj poznamo).

Različne teorije o bistvu in vzrokih nemškega fašizma oziroma nacizma navedeno na različne načine upoštevajo in povezujejo (ali spregledujejo). Tokrat se z različnimi teorijami in opredelitvami ter z njimi povezanim vprašanjem o širini in aktualnosti tega pojava onkraj nemškega prostora in časa ne bomo ukvarjali.² Omejili se bomo na religiozni vidik nemškega nacionalsocializma v obravnavanem obdobju.

Ne smemo pozabiti na kvantitativna razmerja. Hitler in nacionalsocialisti so pred prevzemom oblasti leta 1933 dobivali po letu 1930 okrog tretjine glasov volivcev (največ na prvih volitvah leta 1932, in sicer 37 %); na zadnjih volitvah, že po prevzemu oblasti in nasilnih ukrepih proti opoziciji leta 1933 pa 43 %. Dobro tretjino glasov so vseskozi dobivali v številki socialisti in komunisti (na zadnjih volitvah še 18 % in 12 %). Nikakor torej ni mogoče delati enačaja med nacisti in Nemci tistega časa! Po drugi strani pa iste številke seveda

2 O fašizmu, nemškem nacionalsocializmu in Hitlerju še posebej obstaja že ogromno zgodovinske, biografske in teoretizirajoče literature različnih usmeritev. Med deli v slovenščini naj spomnim samo na sveži prevod obsežnega dela zgodovinarja Iana Kershava: *Hitler*. Ljubljana: Cankarjeva založba 2013, med teoretskimi deli pa na izvrsten kritičen pregled različnih teorij o fašizmu/nacizmu v delu Mladena Dolarja: *Struktura fašističnega gospostva*. Ljubljana 1982.

govore, da pri NS ni šlo za ozko zarotniško ali oblastno kliko: pred prevzemom oblasti je NSDAP (Nazionalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei, Nacionalsocialistična nemška delavska stranka) štela okrog milijon članov (pri več kot 60 milijonih prebivalcev), do konca vojne je število naraslo na 6–7 milijonov.

Čeprav se bomo omejili le na religiozni vidik nemškega nacional-socializma, je zaradi umestitve/okvira našega prikaza seveda treba spomniti, za kaj se je nacionalsocializem imel in kot kaj se je sam predstavljal (v svojih dokumentih, nastopih svojih glasnikov, ne nazadnje in najprej v Hitlerjevi knjigi *Mein Kampf*³).

Predstavljal se je kot narodno-politično gibanje. Hitler je v *Mein Kampfu* (*Moj boj*) in pozneje večkrat poudaril, da se nima za verskega reformatorja, ampak za političnega voditelja. Cilj NSDAP je mobilizacija Nemcev za to, da jim je/bo Nemčija in nemški narod »najprej« in »nad vsem«. Bojuje se in bojevala se bo za odpravo krivic in ponižanja Nemčije (proti določilom mirovne pogodbe v Versaillesu), za ozemeljsko, materialno in duhovno osvoboditev Nemcev; poseben vidik te osvoboditve je osvoboditev od tujega in mednarodnega kapitala, ki izkorišča in izčrpa Nemce in Nemčijo. Bojuje se za razširitev in zagotovitev življenjskega prostora nemškemu narodu (in to na ozemlju Rusije in slovanskega Vzhoda, ki je – seveda – nekoč že bilo v posesti Germanov, Gotov itd.).

Pogoj za uspešnost te mobilizacije in usmeritve (navzven) je ustrezna usmeritev in mobilizacija navznoter: za notranji prepород in očiščenje nemškega naroda vsega, kar ga od znotraj slabi in ovira. To pa naj bi bilo:

– nerešeno socialno vprašanje, brezposelnost, stiske in bedne življenjske razmere delavskih in srednjih slojev,

- 3 Ponatisi Hitlerjevega dela so v Nemčiji prepovedani, tako da mi je bilo delo v tisku dostopno le preko obsežnih povzetkov in odlomkov v zbirkah dokumentov in virov (glej op.4). Zanimivo, da je delo v večjem delu mogoče prebrati v prirejenem prevodu, ki je izšel leta 1990 v Beogradu, opremljen z obsežnim polemičnim in za takratne jugoslovanske razmere aktualiziranim komentarjem prevajalca in prireditelja Radomirja Smiljanića (mimogrede: s strupenimi komentarji na račun takratnega »slovenskega nacionalizma«, ki da je pravzaprav slika fašizma na pohodu) pod naslovom *Enciklopedija demonije: Majn Kampf Adolfa Hitlerja danas* (1.del). Beograd: AIZ Dosije.

– boljševiški in socialdemokratski marksizem z njegovim vsiljevanjem razrednega boja in internacionalizmom na račun narodne enotnosti,

– parlamentarna strankarska demokracija s svojimi prepiri, spletkami, interesnimi kupčijami, odsotnostjo vsake avtoritete,

– buržoazni (liberalni) egoistični individualizem brez odgovornosti do (narodne) skupnosti, z abstraktnim načelom enakosti in nespoštovanjem naravne hierarhije in načela »vsakemu svoje«,

– judovstvo in njegova razdiralna, polaščevalska, izkoriščevalska dejavnost proti vsemu narodnemu/nemškemu.

Zaporedje teh »rak ran« ni bilo vedno enako, vedno pa so bile bolj ali manj vse spretno povezovane. Kot temeljni skupni imenovalec in/ali vezivo vseh naštetih notranjih slabosti – in navsezadnje tudi zunanjih krivic in ovir – so odkrivali vpliv judovstva in Judov.

Nekoliko so bile te usmeritve razvidne in pojasnjene že s Hitlerjevimi političnimi opažanji na (habsburškem) Dunaju, ki je bil zanj »najtežja in najbolj temeljita življenjska šola«; opisal jih je v *Mein Kampf*, ko je primerjal tamkajšnja politična voditelja Schönenerja in Luegerja. Schönener in njegovi velikonemški nacionalisti so bili po Hitlerju pravilno velikonemško in antisemitsko usmerjeni, niso pa imeli posluha za socialna vprašanja. Lueger in njegovi krščanski socialci so bili veliko bolj uspešni, ker so reševali socialna vprašanja, bili protijudovski (čeprav so judovstvo neustrezno zreducirali na versko-politično vprašanje), a hkrati neustrezno zvesti Katoliški cerkvi in večnarodni habsburški monarhiji. Hitler je kot pravo usmeritev videl združitev velikonemškega načela, antisemitizma in socialnega programa.

Naštetih zunanje- in notranjepolitični cilji NSDAP so bili tako rekoč od začetka nadgrajeni z rasizmom, rasno teorijo oziroma rasnim mitom: nemški narod ima posebno rasno poslanstvo. Nemški narod/nemštvo je ključni nosilec najvišje, kulturno-civilizacijsko najustvarjalnejše rase, »nordijske rase«. Rasno čiščenje nemškega naroda (navznoter) in boj za nadvlado nemškega naroda navzven ter širjenje njegovega življenjskega prostora pomeni hkrati uveljavljanje in nadaljevanje naravnega razvoja, uveljavljanja in nadvlade kulturno-civilizacijsko najustvarjalnejše rase. Druge rase so v primerjavi z nordijsko

le bolj prenašalke kulturnih in civilizacijskih dosežkov; judovska pa je antipod nordijski rasi, saj je izkoriščevalska, kulturno razdiralna, parazitska, usmerjana zgolj v materialno. »Judovsko vprašanje« ni vprašanje posebne vere, ni religiozno, ampak rasno vprašanje. Nacionalsocialistom ne gre za nasprotovanje judovski veri, za antijudaizem, za versko ali socialno protijudovstvo, ampak za rasni antisemitizem. Pri Hitlerju in njegovih srečamo neutrudno poudarjanje, da gre pri rasi, rasizmu in antisemitizmu za biološko, naravno *dejstvo*, za stvar znanosti, ki izhaja iz različnih merjenj in proučevanj bioloških rasnih značilnosti in genetskih procesov. Gre simbolno in stvarno za vprašanje »krvi«.

Po drugi strani pa je razvidno neutrudno poudarjanje (in praktično upoštevanje), da je s »krvjo« povezan tudi »duh«, da se biološka rasa izraža v ustreznem duhu, vrednotnih in ne nazadnje religijskih usmeritvah. Odgovori na vprašanje, kako do take povezanosti duha in krvi prihaja, kako jo je mogoče spoznati in dokazati, se neizogibno izgubljaajo v različnih spekulacijah. Rasno »znanost« nerazdružno spremlja rasna mistika! Mešanica obojega je seveda odpirala prostor za tako rekoč poljubne (željene) razlage in opredelitve. Če ni bilo dovolj zunanjih rasnih značilnosti, je dominantnost prave rase pri določenem človeku – če je bilo treba – dokazoval njegov pravi rasni duh (prave vrednote, npr. zvestobe in časti in ne nazadnje zavzetost za pravo raso in sovražnost do parazitske rase). Hitler, Himmler, Goebbels fizično gotovo niso bili zgledni primerki čiste nordijske rase. Za Bismarcka, Hindenburga in Luthra – ki jim ni bilo mogoče odrehati nemškega duha – so iznašli poseben podtip nemško-nordijske rase. Pri velikih evropskih zgodovinskih osebnostih in ustvarjalcih kulturno-civilizacijskih dosežkov so iskali (in našli) vsaj kapljo nemške/germanske krvi, tako pri starih Rimljanih kot pri španskih in portugalskih pomorščakih 15. in 16. stoletja ali renesančnih umetnikih⁴ – in kakor bomo videli, tudi pri Jezusu.

4 Poučen je vpogled v takratna rasna/rasistična vzgojna prizadevanja v šoli. Priročnik za učitelje v osnovni šoli iz leta 1940 za rasno vzgojo pri posameznih šolskih predmetih npr. pri zgodovini, govori, da so na sedanjem nemškem ozemlju v grobovih izpred 5000 let odkrili tako skelete s čistimi nordijskimi rasnimi značilnostmi (dolga lobanja, ozek obraz itd.) kakor skelete z značilnostmi

Vprašanje nacionalsocializma kot religije

Pri raziskovanju razmerja med NS in religijo se kar vsili teza/vprašanje, ali nista sam nacionalsocializem ali nacionalsocialistična ideologija pravzaprav religija, morda z dodatnimi opredelitvami kot »politična religija«, »posvetna religija«, »nadomestna religija« ali vsaj »nadomestek religije«. Odgovor na to vprašanje je odvisen od naše opredelitve religije in religioznosti. Ob široki funkcionalistični ali fenomenološki opredelitvi religije je odgovor hitro pozitiven. Za to govori nacionalsocialistična eshatološka pripoved (Tretji *Reich*), rituali, uporabljeni simboli (da spomnimo samo na svastiko, simbol številnih, zlasti vzhodnih religij), kult voditelja, izdelana hierarhija, doživljana individualna in kolektivna nagovorjenost/odgovornost in pripadnost, doživljanje soudeleženiosti pri nečem svetem, vzvišenem, skrivnostnem; tudi izrecno je beseda sveto (*Heil, heilig*) obilno uporabljana (sveti boj, sveta zemlja, kri, domovina, tudi pozdrav *Heil Hitler* je vsaj sugestivni v tej smeri). V vsem tem ni težko najti tako temeljnih religijskih oziroma religiji pripisovanih funkcij (integracija, kompenzacija) kakor značilnosti fenomenološkega opisovanja doživetja svetega.⁵

Res pa je, da lahko s takimi funkcionalističnimi ali fenomenološkimi opredelitvami religije ali religioznega uvrstimo med (politične, posvetne, nadomestne) religije tudi druge nacionalizme, socializme, patriotizme, vse do različnih postmodernih kultov.

Zato bomo tokrat zastavili naše vprašanje in raziskovanje bolj konservativno in konkretno: kako je z odnosom NS do tradicionalnih

»Luthrove, Bismarckove, Hindenburgove figure – visokorasli, težki, s širokom obrazom«; pa da je zaradi selitev »večina evropskih ljudstev prišla do deleža nordijske krvi in nordijske kulture«, zato naj bodo učenci »prepričani, da je v vseh znamenitih pomorščakih, kot sta bila Vasco da Gama ali Krištof Kolumb okrog leta 1500, tekel dobršen del nordijske krvi iz gotske, vandske, langobardske, normanske in tudi frankovske in saške dediščine«. Ipd. (Ernst Dobers/Kurt Higelke: *Rassenpolitische Unterrichtspraxis*. Leipzig 1940, str. 107, 109, 158.

5 O problemu opredelitve religije in umestitvi pojavov »civilne religije«, »politične religije« ipd. pišem v knjigi *Religija in slovenska kultura: ljudska religioznost, civilna religija in ateizem v Sloveniji*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete 1989. Glej tudi: S. Flere, Marko Kerševan: *Religija in (sodobna) družba: Uvod v sociologijo religije*, Ljubljana. Znanstveno in publicistično središče 1995, str. 63–77.

ključnih verovanj v prostoru, v katerem je nastal in deloval? Kako je z vero v boga, odnosom do krščanstva, do katoliške in protestantskih Cerkev? Pri odgovorih se bomo poizkušali opreti na uradne dokumente NS, Hitlerjev *Mein Kampf*, njegove javne govore in zabeležene samogovore v ožjih krogih ter nekatere diskusije in ocene iz tistega časa o (ne)religioznosti NS (v krogu njegovih pripadnikov in zunaj njega). Posebno težo bodo pri tem imeli Hitlerjevi pogledi – ne ker bi nam tokrat šlo za vprašanje Hitlerjeve osebne vernosti same po sebi, ampak zaradi religioznega, kulturnega mesta Hitlerja in njegove osebnosti v nacionalsocialističnem gibanju in strukturi moči.⁶

Verovanje v boga/Boga?

Odgovor je gotovo pritrديلen. Nacionalsocialisti, s Hitlerjem vred, so v svojih javnih in zabeleženih nejavnih (Hitler) nastopih govorili o bogu, se sklicevali na Boga, se obračali k njemu, se kot »Gottgläubig« izrecno postavljali proti »brezbožnem« boljševizmu, komunizmu, marksizmu, in to še posebej prav v povezavi s svojim poslanstvom v službi Nemčije, nemštva, germanstva, civilizacije in najvišje rase.

Nekaj citatov:

Hitler:⁷

27. 6. 1937: »Nemški nacionalsocialisti verujemo v našega gospoda Boga v nebesih, na zemlji pa najprej verujemo v naš nemški narod (...). Bog je ustvaril narode (...). Ko si prizadevamo za njihovo ohranitev v taki formi, kot jo je Bog hotel, verujemo, da delamo v skladu z

6 Uporabljal sem dve knjigi dokumentov: Reinhard Kühnl: *Der deutsche Faschismus in Quellen und Dokumenten*. Köln. Pahl-Rugenstein 1977; Georg Denzler/Volker Fabricius. *Die Kirchen im Dritten Reich*. Band 2: Dokumente. Frankfurt am Main: Fischer 1984. V največjo pomoč so mi bila dela: Hubert Cancik (ur.): *Religions- und geistesgeschichte der Weimarer Republik*. Düsseldorf: Patmos 1982; Manfred Ach, Clemens Pentrop: *Hitlers »Religion«. Pseudoreligiöse Elemente im nationalsozialistischen Sprachgebrauch*. München 1977, zlasti: Clemens Pentrop: *Quellensammlung (Adolf Hitler)*, str. 37–77; Kurt Meier: *Kreuz und Hakenkreuz: Die evangelische Kirche im Dritten Reich*. München: DTV 2001; Michael Reißmann: *Hitlers Gott*. Zürich: Pendo Verlag 2001.

7 Po Ach, Clemens, *Quellensammlung*, delo v op. 6, str. 51, 57, 59, 76.

voljo Vsemogočnega (...). Če nas ne bi vodila Previdnost, sam ne bi našel poti. Tako smo mi nacionalsocialisti v globini srca verni.«

1. 5. 1935: »Najvišje, kar mi je Bog na svetu dal, je moj narod. Na njem temelji moja vera. Njemu služim in njemu dam svoje življenje (...). To naj bo naša skupna sveta veroizpoved na dan nemškega dela.«

25. 2. 1943 (po Stalingradu!): »Vidim milost Previdnosti, da sem bil izbran, da vodim svoj narod v taki vojni.«

1. 1. 1945 (zadnji javni govor po radiu): »Komur je previdnost naložila tako težke preizkušnje, tega je poklicala k najvišjemu (...). Zahvaljujemo se Bogu za pomoč vodstvu in narodu, za moč, ki nam jo je dal, da smo bili močnejši kakor stiska in nevarnost. Če se pri tem zahvaljujem tudi za svojo rešitev [ob atentatu; M.K.], to le zato, ker sem srečen, da lahko še naprej služim svojemu narodu. V tej uri hočem kot glasnik velike Nemčije Vsemogočnemu svečano priseči, da bomo tudi v novem letu zvesto in neomajno izpolnjevali svojo dolžnost, v kot skala trdnem verovanju, da bo prišla ura, da se bo zmaga dokončno naklonila tistemu, ki je je najbolj vreden: Velikonemškemu Rajhu.«

Robert Ley:

1937, udeležencem strankine šole NSDAP:⁸ »Adolf Hitler. Samo tebi smo zavezani. Verujemo, da je samo nacionalsocializem odrešujoča vera za naš narod. Verujemo, da je en Gospod Bog v nebesih (...) in da nam je on poslal Adolfa Hitlerja, da postane Nemčija na veke vekov temelj.«

Bog je v nagovorih evociran kot Stvarnik, Vsemogočni, kot (božja) Previdnost. Pogosti govor o Previdnosti je izzival razprave, ali gre pri tem za Boga kot osebo ali le za brezosebno višjo silo – ki jo tradicionalno lahko imenujemo bog ali pa tudi ne. Toda nesporno gre v navedenih in drugih govorih in samogovorih tudi za izrecno sklicevanje na Boga, za obračanje k njemu, kar implicira predstavo o osebнем bogu, bogu kot osebi. Opraviti imamo z religiozno govorico (o) bogu; religiozni govor je v zadnji instanci samo govor v vokativu, samo nagovor in odgovor.

8 Po Klaus Weber: *Der moderne Staat und die katholische Kirche*. Essen: Ludgerus Verlag 1967, poglavje Das nationalsozialistische Deutschland, str. 149.

Krščanski Bog?

Toda ali je (bil) ta bog nacističnega diskurza krščanski Bog, Bog ki se je učlovečil v Jezusu Kristusu, Bog Abrahama, Izaka in Jakoba, Bog, ki so go oznanjale in ga oznanjajo krščanske Cerkve?

Tu pa so se odgovori že na začetku razlikovali – tako v nacional-socialističnem gibanju kot zunaj njega. Gibanje Nemški kristjani (*Deutsche Christen*), se pravi nacionalsocialistov ali njihovih podpornikov v protestantskih Cerkvah,⁹ je vztrajalo, da nacionalsocializem kot tak, vključno s svojim antisemitizmom, ni v nasprotju s krščanskim verovanjem v Boga in Jezusa Kristusa, temveč nasprotno. V svojem programskem besedilu 26. maja 1932 so zapisali: »Smo za pozitivno krščanstvo. Izpovedujemo pripadnost vrsti ustrezni veri v Kristusa, ki ustreza nemškemu Luthrovemu duhu in junaški pobožnosti (...). V rasi, narodnem in naciji vidimo od Boga dani in nam zaupani življenjski red, ustanove, ki jih moram po Božjem zakonu ohranjati. Zato je treba nasprotovati rasnemu mešanju. Kristusova vera rase ne ruši, temveč pogloblja in jo posvečuje (...). Zahtevamo boj proti marksizmu, ki je sovražen religiji in narodu, in njegovim krščanskosocialnim pomagačem vseh vrst. Pot v Božje kraljestvo pelje skozi boj, križ in žrtev, ne skozi napačen mir.«¹⁰ Za Nemške kristjane je bil antisemitizem, so bili »arijski rasni zakoni« z izključevanjem Judov nekaj, kar ima mesto tudi v sami Cerkvi, v imenu Božjega zakona in vere v Kristusa.

Toda že v nekoliko poznejšem besedilu gibanja iz leta 1933 lahko beremo: »Zahtevamo, da nemška narodna Cerkev resno vzame oznanjanje evangelija, očiščenega vseh orientalskih potvorb, in junaško podobo Jezusa kot temelj vrsti ustreznega krščanstva, v katerem na mesto hlapčevske duše stopi ponosni človek, ki se kot Božji otrok zaveda svoje zavezanosti Božjemu v sebi in v svojem narodu. Edina prava božja služba je za nas služenje našim sonarodnjakom (Volks-genossen). Kot bojna skupnost smo pred našim Bogom zavezani

9 O Nemških kristjanih: Leon Novak (gl. op. 1), str. 208–210. Glej tudi že: Marko Kerševan: *Vstop v krščanstvo drugače: protestantska teologija (Karla Bartha) v našem času in prostoru*. Ljubljana: Cankarjeva založba 1992, str. 162–164.

10 Richtlinien der Glaubensbewegung Deutsche Christen. Po Denzler, Fabricius (op. 6), str. 38.

sodelovati pri izgradnji prave obrambne narodne Cerkve, v kateri vidimo dopolnitev nemške reformacije Martina Luthra in ki je edina ustrezna totalitetnim zahtevam (*Totalitätsanspruch*) nacionalsocialistične države.«¹¹

Zgornje izvajanje že jasno nakazuje, da so se nacisti v Cerkvah zavedali, da se dotedanje cerkveno krščanstvo ne da brez razpok združiti z NS in rasističnim antisemitizmom še posebej. V naslednjem letu je to jasno povedalo gibanje Izpovedujoče cerkve v okviru nemških protestantskih Cerkva z *Barmensko izjavo*. Nezdržljivost krščanstva z rasizmom je s svoje strani leta 1937 ostro poudaril Pij XI. v encikliki *Mit brennender Sorge*.

Tudi med nacionalsocialisti je bilo ali je postalo očitno, da s krščanstvom, ki sprejema *Staro zavezo*, sveto knjigo Izraela kot izvoljenega ljudstva, in s svetim Pavlom *Nove zaveze*, ki razglša enakost (»Ni ne Juda ne Grka ... vsi ste eden v Kristusu Jezusu.« Gal 3,28), pač ni mogoče utemeljevati rasizma in antisemitizma. Prav tako je bilo očitno, da z Jezusom Kristusom *Nove zaveze*, ki oznanja Božjo ljubezen do vseh ljudi, posebej pa do šibkih in ubogih, z Jezusom, ki poziva k sočutju, miru, celo k ljubezni do sovražnikov, ni mogoče razglšati »vsakemu svoje«, mobilizirati za junaško pobožnost, za boj za čast in svobodo najboljših, najboljšega naroda in rase! To naj bi bilo mogoče le ob radikalno novem branju evangelijev, ob očiščenju evangelijev od »judovskega zasipa« in potvorjene Jezusove podobe in njegovega nauka v cerkvenih verzijah *Nove zaveze*, za katero naj bi bil odgovoren in kriv predvsem apostol Pavel. Ponovno je treba (in mogoče) odkriti arijskega Jezusa. V tej smeri je razglabljal nacionalsocialistični ideolog Alfred Rosenberg v svojem *Mitu 20. stoletja*, kjer dokazuje in prikazuje, kako sta se v zgodovini spopadala pavlinsko-nizkotno judovsko krščanstvo in herojsko navdihnjeno pozitivno krščanstvo (kamor prištevata tudi katare, valdence, prve luterance in hugenote). Pot so mu utirali ali ga spremljali številni avtorji v delih z zgovornimi naslovi, recimo: »*Jahve ali Jezus?*«, »*Wotan in Jezus*«, »*Jezus odrešnik nordijske krvi in duha*«. ¹²

11 Entschließung der Glaubensbewegung Deutsche Christen des Gaues Groß-Berlin, Denzler, Fabricius (op. 6), str. 88–89.

12 Po Cancik (op. 6), str. 162–164.

Nekaj zgovornih ilustracij takega iskanja oziroma prepričanja:

– Zveza za nemško Cerkev je v »95 tezah o nemškem krščanstvu na čisti evangelijski podlagi« že ob koncu prve svetovne vojne razglašala: »Starozavezno judovstvo in novozavezno krščanstvo sta dve različni in v glavnih točkah nasprotujoči si religiji. Imata različno pojmovanje Boga, sveta, človeka in zgodovine. (...) Notranjo zvezo med nemštvom in krščanstvom lahko dosežemo le, če krščanstvo rešimo nenaravne zveze z judovsko religijo, v katero je zapleteno zaradi svojega izvora (...). Nemštvo in krščanstvo sta si sorodna in globinsko povezana kot mitična (nordijski sončni mit) in etična religija luči, saj obema Odrešenik pomeni Luč sveta.«¹³

– Kot povzema pripadnik te zveze leta 1921 v delu *Jahve ali Jezus?*, se za Nemško cerkev v nemškem Jezusu zlivata Jezusova religija in germanski mit. Jezus ni božje jagnje za grehe sveta, je odrešenik kot arijski junak. Njegovo življenje je življenje junaka, je »visoka pesem nemške zvestobe do sebe in do stvari.«¹⁴

– Artur Dinter, gavljater Turingije (zaradi sektašenja je bil leta 1929 sicer izključen iz NSDAP), je leta 1923 v knjigi *Evangelij našega gospoda in odrešenika Jezusa Kristusa po poročilih Janeza, Luke, Marka in Mateja, v duhu resnice na novo preveden in predstavljen*, razglabljal, da je treba nadaljevati Luthrovo reformacijo s tem, da se razširi »arijsko, junaško, pravo krščanstvo z naukom o odrešeniku, ki utemeljuje Božjo oblast v našem srcu«. Luther je slutil pravo smer, a je zaradi ujetosti v svoj čas ni mogel uresničiti. Gre za obnovitev nordijske prareligije. *Stara in Nova zaveza* nista Božje razodetje, to je le čisti Jezusov nauk, ki se svetlika skozi judovsko-krščanski zasip *Nove zaveze*.¹⁵

Zapisan Hitlerjev samogovor s 13. 12. 1941 kaže, da je tako prepričanje prevzel tudi Hitler: »Kristus je bil arijec, Pavel je uporabil njegov nauk, da je mobiliziral podzemlje in vzpostavil neki predboljševizem. S tem je propadla jasnost antičnega sveta ...«¹⁶

13 Po Cancik (op. 6), str. 163. (poglavje Zur Religiosität der völkischen Bewegung avtorja Ekkeharda Hieronimusa, 159–176.

14 J. K. Niedlich, *Jahwe oder Jezus? Die Quellen unserer Entartung*. Leipzig 1921, cit. po Cancik (op. 6), str. 164.

15 Po Cancik (op. 6), str. 165–166.

16 Henry Picker, *Hitlers Tischgespräche im Führershauptquartier 1941/42*. Po Ach, Pentrop (op.6), str. 68.

Apostol Pavel je bil poleg *Stare zaveze* že od začetka glavni kamen spotike za nacionalsocialistične poglede in nepremagljiva ovira pri rasnem, socialno-razrednem in etičnem prilagajanju krščanstva nacionalsocialističnim potrebam in ciljem.

Völkische Religion – narodna/narodnjaška religija

Očiščevanje evangelija in iskanje nordijsko-germanski »vrsti ustreznega krščanstva« je vodilo k novi podobi Jezusa-Nejuda oziroma Jezusa Arijca; pri tem so si nekateri pomagali kar s starimi, sicer judovsko-talmudističnimi špekulacijami, da je bil Jezus otrok rimskega (očitno germanskega) vojaka, drugi pa s starimi gnostičnimi špekulacijami o božjem utelešenju. Prav so prišli tudi novozavezni zapisi in opisi bojovitega Jezusa, ko izganja (seveda judovske) trgovce iz templja (Mr 11,15) ali ko razglaša »nisem prišel, da prinesem mir, ampak meč« (Mt 10,34) ter naroča: »te moje sovražnike, ki niso hoteli, da bi jim jaz kraljeval, pa pripeljite sem in jih pobijte pred mojimi očmi« (Lk, 19, 27). Taka podoba Jezusa in njegovega čistega nauka naj bi – kot smo videli – šele omogočila povezavo/zlitje z izvirno germansko, nordijsko podobo boga in človeka junaka, ki se kaže skozi nordijske sage o bogovih in junakih, o svetu in človeku.

V ospredje je tako prihajala – pri nekaterih je bila navzoča že v začetku – teza o nerazdružni povezanosti naroda in njegove religije oziroma – pri radikalneje rasističnih avtorjih – rase in njej ustreznega duha, posebej etike in religije. Po Rosenbergu je rasa zunanja stran duše in duša je rasa, videna od znotraj.¹⁷ Duša pa je Bog/božansko v človeku; skrb za rasi in vrsti ustrezno religijo je zato glavna naloga narodne religije.

Prepričanje o zvezi narodnega in religioznega je bila (in je marsikje zunaj Nemčije še vedno) razširjena tudi v krščanskih Cerkvah samih. Paul Althaus, pomemben luteranski teolog tistega časa, ki nikakor ni bil nacionalsocialist, je v delu *Cerkev in narodnost* leta 1928 pisal, da je Božja stvariteljska volja naredila narod za narod in da v množini

17 Alfred Rosenberg: *Der Mythos des 20. Jahrhunderts*. Po Cancik (op. 6), str.175.

narodov lahko spoznamo Božjo voljo. Zato je vsak narod na svoj način svet in vsak član naroda je zavezan zvestobi do njega. Zvestoba narodu pa pomeni odgovornost za telesno in duhovno dediščino, za narodnost (*Volkstum*).¹⁸

Splošno načelo/prepričanje o vezanosti vsakega naroda na njegovo telesno/biološko in duhovno dediščino – na njegov *Volkstum* – pa je impliciralo narodu svojsko religijo, tako imenovano *völkische Religion*. Ta religija izraža in podpira, celo utemeljuje narodnost. Vsako ljudstvo/narod (*Volk*), vsaka rasa, stremljeva k svoji najvišji vrednoti, idealu, vsak narod potrebuje svoj mit, je pisal Rosenberg v *Mitu 20. stoletja*. Nemškemu narodu/narodnosti je primerna le nemška religija kot sestavina in izraz njegovega duha. Krščanstvo je za to primerno le, če/ko se prilagodi in podredi ter se vključi v izvirno nemško/germansko/nordijsko religijo; sprejemljivo je le v tistih vsebinah in oblikah, ki so združljive z narodnim duhom oziroma duhom narodne religije.

Kaj je (bila) ta nemški »rasi/vrsti ustrezna religija«, ni bilo soglasja. Odgovor je bil odvisen tudi od pojmovanja in opredeljevanja religije sploh: različne med seboj sprte ali pa združljive opredelitve so se usmerjale bolj v kolektivno, naravno ali zgodovinsko skupnost ali bolj v individualno doživljanje »notranjega človeka«. Prva desetletja 20. stoletja so bila čas nastajanja, združevanja in delitve organizacij, kakršne so bile Nemško-nordijska religiozna zveza, Germanska verska skupnost, Skupnost nemško verujočih, Nemška cerkev, Nemško versko gibanje, Zveza za nemški svetovni nazor, Nemška zveza panteistov, Društvo Edda, Kristusovo germanstvo. Te in podobne organizacije so si prizadevale za pravo, enotno nemško *völkische Religion* in na različne načine vključevale ali izključevale ter predelovale krščanstvo.

Značilen primer: Religiozno pradoživetje je doživetje zimskega solsticija, ki je zato tudi glavni praznik nordijske strogo monoteistične religije. Bog se razodeva v kozmičnem ciklusu, ciklus Sonca doživ-

18 Paul Althaus: *Kirche und Volkstum*. Gütersloh 1928, str. 124–127. V istem duhu pozneje v izbranih spisih *Die deutsche Stunde der Kirche*, Göttingen 1933, npr. str. 54–55.

lja človek v ciklusu življenja in smrti. Kristusova smrt in vstajenje sta le variacija te prareligije. Kristus je variacija nordijskega prinašalca svetega. Nosilec nordijske religije in edine kulturno zares ustvarjalne rase je nemštvo – od visokega severa do juga Nemčije, od Baltika do Bretanje (megalitski sončni kult). Biti nemški pomeni biti z Bogom, biti Božje bivanje. Kdor je nemški, nosi v sebi Božjo luč kot razodetje večnosti, ki se predaja iz roda v rod, kot samoodrešenje.¹⁹

Cancik je kot skupni imenovalc različnih iskanj in uresničevanj *völkische Religion* navedel parakrščansko ali antikrščansko usmerjenost, laičnost, usmerjenost v mistiko, težnjo k neteističnim konceptom, rasizem.²⁰

Radikalne usmeritve so hotele popolnoma pretrgati vezi s krščanstvom, kajti po njihovem prepričanju je pokristjanjenje Germanov bilo posilstvo: otroka je mati Germanija sicer sprejela (kot sprejme vsaka mati svojega otroka) kljub tuji dediščini, toda v modrih otrokovih očeh je ostal spomin ...²¹ Za verske radikalce, kakršna sta bila bil general Ludendorff in njegova žena, je bil Jezus pač Jud in zaradi tega dejstva krščanstva ni mogoče rešiti, temveč se mora nemški narod rešiti krščanstva, saj je Jezusov nauk izkoreninil človeka iz njegove rase, naroda in morale ...²²

Zavračanje cerkvenega krščanstva in obstoječih, tradicionalnih krščanskih Cerkev, nezmožnost poenotenja pri iskanju prave *völkische Religion*, zaradi česar ni bilo mogoče ustvariti enotne (nekrščanske) Nemške cerkve, je vodilo k uveljavljanju minimalistične kategorije/opredelitve »verujoči v Boga« (*Gottgläubig*), ki je bila 1936 uvedena tudi kot uradno upoštevana alternativa k siceršnjim opredelitvam za katoličana ali evangeličana v uradnih dokumentih in statistikah.

19 Hermann Wirth: *Was heißt Deutsch?* Jena 1931. Po Cancik (op. 6), str. 167–168.

20 Cancik (op. 6), str. 196.

21 Tako Ernst Bergmann: *Die Deutsche Nationalkirche*. Breslau 1933. Po Cancik (op. 6), str. 174.

22 Mathilde Ludendorff: *Deutscher Gottglaube*. München 1932. Po Cancik (op. 6), str. 172–173.

Uradna politika NS do religije in Cerква

Neposredni in ključni cilj NS kot narodno-političnega gibanja in NSDAP kot stranke s Hitlerjem na čelu je bila seveda oblast, torej osvojitve in izvajanje oblasti. Zanj pa je bila potrebna množična podpora in doseženo vsaj tiho soglasje/pristanek ob uresničevanju političnih ciljev in uporabljanih sredstvih, ne nazadnje pri usmeritvi v vojno in pri vodenju vojne. Verski spori s Cerkvami, spori v Cerkvah samih in spori okrog prave nemške religije so bili z vidika tega cilja kontraproduktivni. Večina Nemcev je še vedno vztrajala pri svoji pripadnosti tradicionalnim Cerkvam in te so bile še vedno vplivne nacionalne in tudi nadnacionalne (zlasti RKC) ustanove. Bilo jih je potrebno pridobiti ali vsaj nevtralizirati glede na nacionalnopolitične cilje NS. Zlasti Hitler – in to je bilo seveda odločilno – je bil pri tem brezkompromisno politično pragmatičen. Kakor je ob vzpenjanju k oblasti obračunal z ambicijami paravojaške SA (Udarni oddelki), da bi si pridobil vojsko, in s Strasserjevo socialistično strujo znotraj NSDAP, da bi pritegnil industrialce, tako je NS odmaknil od »nemškoreligioznih« gibanj in njihovih napadov na krščanstvo in tradicionalne Cerkve.²³ V svojem programskem nastopnem govoru je kot novi kancler 23. 3. 1933 poudaril: »Vlada vidi v obeh krščanskih veroizpovedih pomembna dejavnika ohranjanja naše narodne biti. Spoštovala bo sklenjene pogodbe; njune pravice bodo ostale nedotaknjene. Pričakuje in upa pa, da bosta oni prav tako spoštovali delo pri nacionalnem in moralnem dvigu našega naroda, ki si ga je kot nalogo zastavila vlada. (...) Boj proti materialističnemu svetovnemu nazoru in prizadevanje za vzpostavljanje prave narodne skupnosti je tako v interesu nemškega naroda kot našega krščanskega verovanja.

23 Hitler in drugi nacistični voditelji so bili v dvajsetih letih blizu različnim »narodno religioznim« in ezoteričnim organizacijam in skupinam ali pa so celo bili njihovi člani (npr. v Redu Thule, Nemškem redu). S krepitvijo nacionalsocialističnega gibanja v tridesetih letih pa so se oddaljili od njih (čeprav ne vsi v enaki meri); nekatere organizacije so bile po l. 1933 celo prepovedane. Hitlerja niso motili le stalni spori med skupinami in njihovi napadi na Cerkve, temveč tudi ambicije in potencialna nevarnost, da se te organizacije povežejo in delujejo mimo NS in njegovih organizacij. O tem tudi Cancik (op. 6), str. 182–184, 205–206, in Rißmann (op. 6), str. 125–135.

Vlada zelo ceni prijateljske odnose s Svetim sedežem in jih poskuša dograditi, saj vidi v krščanstvu nepogrešljivi temelj morale in npravstvenosti naroda.«²⁴

S tem je aktualiziral stališče programa stranke NSDAP iz leta 1920: »Zahtevamo svobodo vseh religioznih veroizpovedih v državi, če ne škodijo njenemu obstoju ali prizadevajo npravstveni in moralni občutek germanske rase. Stranka kot taka zastopa stališče pozitivnega krščanstva, ne da bi se konfesionalno vezala na določeno veroizpoved. Bojuje se z judovsko materialističnim duhom v nas in zunaj nas in je prepričana, da lahko trajna ozdravitev našega naroda pride le od znotraj po načelu: skupna korist pred lastno. (...) Politične stranke nimajo nič z religijami, razen če te kot narodu tuje spodkopavajo običaje in moralo svoje rase.«²⁵ »Če cerkveni dostojanstveniki uporabljajo religiozne ustanove, da bi škodili svojemu narodu, jim ne gre slediti, temveč jim je treba nasprotovati z istim orožjem.«²⁶

Hitler, kakor vse kaže, osebno ni bil naklonjen novim religioznim iskanjem, vsaj v času pomembnih političnih nalog ne. Rad je poudarjal, da je NS predvsem narodno, nikakor pa ne kultno gibanje.²⁷

Tako formulirana stališča so po prevzemu oblasti omogočila pomiritev z uradnimi predstavniki protestantskih Cerkev (a tudi delni odmik od prizadevanj nacističnih Nemških kristjanov v njih) in hitro sklenitev konkordata z Vatikanom po desetletjih neuspešnih pogajanj

24 Hitlers Regierungserklärung, Berlin 23. 3. 1933. Po Denzler, Fabricius (op. 6), str. 41.

25 *Das Parteiprogramm der NSDAP* 25. 2. 1920. Točka 24. Po Kühnl (op. 6), str. 108.

26 Hitler: *Mein Kampf* 1925–1927. Po Denzler, Fabricius (op. 6), str.16.

27 Hitler 6. 9. 1938: »Nacionalsocializem je hladen nauk o resničnosti najostrejših znanstvenih spoznanj in njihovega miselnega oblikovanja. (...) Zato nočemo napolniti src naroda z nekim mysticismom, ki je zunaj smotra in cilja našega nauka. Nacionalsocializem je predvsem narodno, nikakor pa ne kultno gibanje. Zato nimamo kulturnih prostorov, le dvorane, nimamo kulturnih mest, le zborna mesta, ne kulturnih domov, le športne arene in igrišča. (...) Ne smemo dopustiti, da se v gibanje vtihotapljuje okultni raziskovalci onstranstva. Na konici našega gibanja ni neko skrivnostno slutenje, ampak jasno spoznanje in odprto prepričanje. (...) Nevarno je, če se hoče postavljati kulturna mesta, saj bi si potem morali izmišljati tako imenovana kulturna dejanja, ki nimajo nič z nacionalsocializmom (...).« Po Ach, Pentrops (op. 6), str. 62. Hitler se je v tem razhajal s Himmlerjem in Rosenbergom ter njunimi prizadevanji ...

v času Weimarske republike. S sklenitvijo konkordata takoj po prevzemu oblasti je Hitler dosegel prvo mednarodno priznanje svoje nacionalsocialistične vlade (in tudi poti na oblast) ter likvidacijo nemškega političnega katolicizma (katoliške Sredinske stranke) s prepovedjo članstva duhovnikov v političnih strankah. Prav to pa je bilo v zvezi z religijami in Cerkvami za Hitlerja najpomembnejše: »Jasno pa naj bo: Cerkve lahko razpolagajo z nemškimi ljudmi v onstranstvu, z Nemci v tostranstvu razpolaga nemška nacija po svojih voditeljih. (...) Nacionalsocialisti globoko v srcu verujemo v Boga (smo *gottgläubig*). Enotne predstave o Bogu v dolgih tisočletjih ni bilo, zato bi radi, da ostane naš narod ponižen in dejansko veruje v Boga. To je neizmerno področje za Cerkve, ki pa morajo biti tolerantne med seboj. Narod ni bil ustvarjen zato, da bi ga duhovniki delili.« (23. 11. 1937)²⁸

Proklamacija svobode vseh veroizpovedi, ločitev Cerkev in države ter abstraktna formula o sprejemanju pozitivnega krščanstva pa so zadevale ob dejansko in tudi deklarirano pojmovanje nacionalsocialistične države kot totalitarne države. To se je pokazalo ob vprašanju vzgoje mladine in ob rasnem vprašanju (rasnih zakonih), kjer je bil nacionalsocialistični režim neizprosno s stališčem: judovsko vprašanje ni versko vprašanje, ni vprašanje verske svobode; je rasno vprašanje in zato kot nacionalno pomembno vprašanje stvar države in NSDAP kot državotvorne stranke. Minister za verska vprašanja v Hitlerjevi vladi Kerrl (do leta 1940) je poizkušal zadrego rešiti z razlikovanjem med *svetovnim nazorom* (*Weltanschauung*) in *religijo*. NS je svetovni nazor (oziroma ga vključuje), ni pa religiozen, ni religija. »Nacionalsocialistični svetovni nazor je narodno-politični nauk, ki opredeljuje in oblikuje nemškega človeka. Kot tak je obvezen tudi za krščanske Nemce. (...) Nacionalsocialistični svetovni nazor neizprosno zatira politični in duhovni vpliv judovske rase na narodno življenje.«²⁹

Nacionalsocialistični svetovni nazor z rasizmom in antisemitizmom kot svojima konstitutivnima prvinama je stvar politike v širokem pomenu besede, državnega raisona, ne pa religija med religijami

28 Hitler 23. 11. 1937. Po Ach, Pentrop (op. 6), str. 59.

29 Minister Hans Kerrl voditeljem (evangeličanskih) deželnih Cerkva, 24. 5. 1939. Po Denzler, Fabricius (op. 6), str. 169.

ali nasproti drugim religijam. Lahko je obvezen, zavezujoč za vse Nemce, ne da bi to kršilo svobodo veroizpovedi in pluralizma religij onkraj tega (obveznega) nazora. Kerrl je iz tega leta 1939 izpeljal predlog, pravzaprav zahtevo za ravnanje protestantskih Cerkev: »Nemška evangeličanska cerkev naj spoštuje red, ki ga je vzpostavil Bog in ki zahteva od članov, da mu zvesto služijo. V poslušnosti do Božjega stvariteljskega reda (naj) evangeličanska Cerkev pritrjuje odgovornosti države za vzdrževanje čistosti naše narodnosti.« Kerrl se pri tem še sklicuje na »ostro razlikovanje med religijo in politiko, Cerkvijo in državo, vero in razumom v duhu Luthrovega nauka«.³⁰

Zdi se, da je bilo Kerrlovo razlikovanje v skladu s političnimi zahtevami časa in z zgoraj nakazano Hitlerjevo usmeritvijo v tem obdobju. Toda izzvalo je – kakor lahko beremo – odkrito in prikrito nasprotovanje strankinih ideologov, kakršna sta bila Rosenberg in Bormann, ki sta vztrajala na celostnosti nacionalističnega svetovnega nazora, ki da mora zato vsebovati tudi religiozno dimenzijo, religiozno nadgradnjo ali utemeljenost, da lahko zajame celotnega človeka in celoto naroda. NS si ne more deliti dela/prostora z religijami in Cerkvami (ki si tudi same prizadevajo zajeti celoto človeka in družbe, zlasti RKC). Narod dolgoročno ne more obstati brez lastne, svoji rasi ustrezne religije, ki pa ne more biti nekaj mimo in zunaj nacionalsocialističnega svetovnega nazora.³¹

Kaže, da se je v napetem obdobju pred vojno in med njo vendarle uveljavila smer, ki jo načrtuje Hitlerjev nastopni govor in ki jo je sku-

30 Prav tam.

31 O sporih in rivalstvu med Kerrlom in Rosenbergom ter Bormannom piše Meier (op. 6), str. 145–151. O totalitarni naravi nacionalsocialistične države sami nacionalsocialisti sicer niso dopuščali dvoma. Robert Ley 1933: »Naša država je avtoritarna država (...) je vzgojna država (...). Ne izpusti človeka, od zibelke do groba (...).« Minister za znanost in vzgojo Rust 1936: »Nacionalsocialistična država je prva, ki živi iz lastne svetovnonazorske moči. Prej je bila vzgoja moralnih, verskih in čustvenih sil prepuščena odločilno Cerkvam in tudi v šoli podrejena Cerkvam. Narodni svetovni nazor pa ima v sebi globoko duhovno moč. Nacionalsocialistična država zmore zato naloge, ki jih država, ki ni imela svetovnega nazora, ni zmogla. (...) Nemške šole so dobile zdaj širše naloge in novo odgovornost.« Po Bormannu je religija »del svetovnega nazora«, toda ta del lahko proizvede NS sam in zato ne potrebuje ne kakega Nemškega verskega gibanja ne krščanske Cerkve. Po Cancik (op. 6), str. 196–198.

šal uresničevati minister Kerrl. Za časa vojne in do končne zmage velja *modus vivendi* s Cerkvami, z ločitvijo Cerkev od države, s sprejemanjem pozitivnega krščanstva in izogibanjem antireligioznemu in religioznemu nasprotovanju Cerkvam in njihovim religioznim dejavnostim. Po drugi strani se Cerkve vzdržujejo lastnega nacionalno-političnega in sploh političnega nastopanja in opredeljevanja. Pri nacistih pričakovano/zaželeno ravnanje Cerkev je bilo na eni strani razpeto med zahtevami, da se Cerkve v političnih zadevah sploh vzdržijo vsakega lastnega nastopanja (ter prepustijo politično vodenje vernikov izključno nacionalsocialistični stranki in državi), in na drugi strani med željami, da Cerkve vendarle podpirajo nacionalsocialistično politiko in prispevajo k narodni enotnosti v ključnih zadevah (rasna politika in zakoni, vojna, posebej proti Sovjetski zvezi in/kot brezbožnemu boljševizmu).

Uresničevanje nekrščanskih in protikrščanskih, vsekakor pa proticerkvenih (ne)religioznih ciljev NS in uveljavljanje prave narodne religije naj bi počakalo do končne zmage. Hitlerjev odpor do Cerkev in duhovnikov – katoliških in protestantskih – je iz njegovih zabeleženih nejavnih izjav očitno, prav tako prepričanje, da v prihodnji nacionalsocialistični Nemčiji krščanstvu ne bo mesta. Ostajal pa je – drugače kot nekateri drugi voditelji in ideologi – »odprt«³² glede tega, kakšna naj bi pravzaprav bila prihodnja narodna religija oziroma totalitarni svetovni nazor.

Zgovorno je razmišljanje, ki ga je zapisal ali mu ga pripisal Rauschnigg (pred 1940): »Nemški kristjani, Nemška cerkev, krščanstvo brez Rima, vse to je mimo. Vem, kaj mora priti in ko bo čas, bomo poskrbeli za to. Brez lastne vere nemški narod ne more obstati. Kaj pa je to, še nobeden ne ve. Le občutimo, toda to še ni dovolj.«³²

Navedimo še dvojce Hitlerjevih razmišljanj iz vojnih let:

8. 2. 1942: »Najhujša rak rana so naši duhovniki obeh konfesij. Prišel bo čas, ko bom z njimi obračunal brez ovinkarjenja. Ne vemo,

32 Danes naj bi sicer veljalo, da so znani Rauschniggovi *Pogovori s Hitlerjem*, izdani leta 1940 v Zürichu, potvorjeni, izmišljeni (tako Michael Rißmann v svojem delu (op. 6), str 22). Lahko pa rečemo, da je bil Hermann Rauschnigg zelo dober poznavalec Hitlerja in njegovega okolja, tako da so njegovi Hitlerju pripisani pogovori vsaj plavzibilni, če že niso verodostojni. V predavanju jih razen tega navedka nisem uporabljal.

kaj je bolj nevarno: ali če deluje duhovnik domoljubno ali če se kaže sovražnega.«

13. 12. 1941: »Ko bo vojne konec, bom imel za svojo zadnjo nalogo, da rešim cerkveni problem. Šele potem bo nemška nacija varna. Ne zanimajo me sama verovanja, toda ne prenesem, da se far ukvarja s posvetnimi zadevami. Organizirano laž moramo tako zlomiti, da bo država postala absolutni gospodar. Ko sem bil mlad, sem zagovarjal stališče: dinamit. Danes vidim, da ne gre tako, kakor da bi zlomili palico čez koleno. Sama mora zgniti kot gangrenozni ud. Tako daleč jih je treba pripraviti, da bodo na prižnicah le še bedaki, pod njimi pa bodo sedele le stare ženice. Zdrava mladina je pri nas.«³³

Hkrati pa naj bi za manjšino/elito NS že zdaj v Himmlerjevi SS (Zaščitna skupina) iskali, gojili in razvijali pravo, nekrščansko germansko vero in kult s pravimi ideali in vrednotami rasne čistosti, junaške samostojnosti, naravnosti in temu ustrezne kultne izraze, kulturna mesta in reaktualizirane mite. Takemu rekonstruiranju kulta in mitov naj bi služilo npr. iskanje Svetega grala in raziskovanje z njim domnevno povezane templarske in katarske zgodovine, ekspedicije v Tibet in vzdrževanje stikov s tamkajšnjimi menihi, iskanje spomenikov in raziskovanje spominov iz stare germanske zgodovine, germanske religije, kulturnih prostorov itd.³⁴ Lahko je sicer razbrati, da je bil Hitler skeptičen do takih prizadevanj, toda vsekakor jih je dopuščal.³⁵

33 *Hitlers Monologe im Führer-Hauptquartier*. Po Denzler, Fabricius (op. 6), str. 173.

34 Tudi Blejski otok naj bi bil na spisku takih kulturnih prostorov, smo pred časom slišali. Vsekakor je imel Himmler s svojo SS največ moči in nagnjenja za gojitev take dejavnosti. O tem Rißmann (op. 6), str. 156–161.

35 V zabeleženih pogovorih v ožjem krogu (*Tischgespräche*) naj bi celo govoril, da je njegova naloga ustvariti »kult razuma«, a seveda izrecno brez kulturnih/ritualnih dejanj. Pobožnost da mu je »gledanje narave z odprtimi očmi«. Edini pravi templji bodočnosti naj bi bili planetariji/zvezdarne v vseh večjih mestih (...). Nedelja naj bi kot »Sončev dan« (*Sonntag*) ostala praznik, a rešena praznoverja/krščanstva (Pogovori 11/12. 7. 1941, 20/21. 2. 1942), po Rißmann (op. 6), str. 66–68. Morda bi lahko njegovo »racionalnost« in averzijo do »misticizma« in »profesorskih razprtij« pri iskanju »prave nemške religije« v njegovem času lahko razlagali tudi iz njegovega (iracionalnega) trdnega prepričanja o znanstvenosti rasne teorije in zveze med raso in duhom: šele v prihodnosti naj bi se z napredovanjem rasne čistosti (kot posledice rasne politike) in popolne prevlade prave rase v nemškem narodu pokazal in polno uveljavil tudi pravi duh.

Nekateri menijo, da je bila podoba statusa krščanskih Cerkev po končni zmagi nakazana v statusu Cerkev v nacionalsocialistični verski politiki, ki so jo uveljavljali na zahodnih poljskih področjih, priključenih Rajhu (*Warthegau*). Za ta področja niso veljali konkordat z Vatikanom in sporazumi s protestantskimi Cerkvami v Nemčiji. Uveljavljena je bila Cerkvam sovražna ločitev države in Cerkev. Vse Cerkve imajo status združenj: člani združenj/cerkva lahko postanejo šele polnoletni s pismeno vstopno izjavo; prepovedane so vse posebne cerkvene organizacije (npr. mladinske skupine); v šolah ni verouka; razen članarine društva ne smejo zbirati nobenih drugih finančnih sredstev; posedujejo lahko le kulturne prostore, ne pa drugih stavb in zemljišč (tudi ne pokopališč); ukinjeni so samostani; prepovedana je cerkvena dobrodelna dejavnost; duhovniki morajo imeti še drug poklic; Poljaki in Nemci ne smejo biti v isti Cerkev.³⁶

Kakorkoli: kljub temu, da so Cerkve doktrinarno-teološko nasprotovale nacionalsocialističnemu svetovnemu nazoru, kljub izrecnemu in organiziranemu nasprotovanju posameznim akcijam nacionalsocialistične države (evtanazija, preganjanje Judov, ki so se spreobrili v krščanstvo, izvajanje vzgojnega monopola države), kljub številnim pogumnim, včasih tako rekoč samomorilskim odporniškim dejanjem posameznih katoliških in protestantskih skupin (na primer sestra in brat Scholl 1943) ter posameznikov, tudi duhovnikov (ki so za to bili usmrčeni ali poslani v koncentracijsko taborišče), kljub vsemu temu so nemška katoliška in protestantska cerkvena vodstva, pa tudi precej širok krog vernikov zadostno podpirali nacionalsocialistično državo in politiko – ali pa vsaj zmogli premalo odpora v ključnih zadevah in v ključnih obdobjih prevzemanja oblasti in njenega izvajanja.

Ilustrirajmo to z dvema izjavama ob dveh ključnih dogajanjih:

– Slovesna izjava avstrijskih katoliških škofov pred referendumom ob *Anschlussu* 18. 3. 1938: »Z veseljem priznavamo velike zasluge nacionalsocialističnega gibanja za narodno in gospodarsko izgradnjo ter za socialno politiko za Nemški rajh in narod ter posebej za najbolj

36 *Verordnung des Gauleiters Arthur Greiser für die Kirchen im Warthegau* 14. 3. 1940. Po Denzler, Fabricius (op. 6), str. 172.

revne sloje. Prepričani smo, da je delovanje nacionalsocialističnega gibanja odvrnilo nevarnost rušilnega brezbožnega boljšeizma. (...) Na dan plebiscita je za nas škofo samoumevna narodna dolžnost, da se kot Nemci izrečemo za Nemški rajh in tudi pričakujemo od vseh vernih kristjanov, da vedo, kaj so dolžni svojemu narodu.«³⁷

– Izjava vodstev Nemške evangeličanske cerkve 31. 5. 1939 v odgovoru na pismo ministra Kerrla: »Evangeličanska cerkev spodbuja člane, da se v službi od Boga danemu redu polno vključijo v narodno-politična prizadevanja *Führerja*. (...) Za narodno življenje je resna in odgovorna rasna politika pri vzdrževanju čistosti našega naroda potrebna. (...) *Heil Hitler!*«³⁸

Naj je šlo pri takih in številnih podobnih izjavah za zaresno prepričanje ali za ravnanje pod pritiskom oblasti in vernikov, Hitler in nacionalsocializem sta ob zadostni podpori in nezadostnem odporu dobila tudi deklarativno tisto, kar sta v takratnem času najbolj potrebovala: podporo za vodenje vojne in splošno nacionalno-politično usmeritev, ki jo je poosebljal Adolf Hitler. Milijoni vojakov so lahko tako vse do konca vojne prisegali: »Prisegam pri Bogu s sveto prisego, da bom brezpogojno poslušen *Führerju* Nemškega Rajha in naroda Adolfu Hitlerju, vrhovnemu poveljniku vojske, in da bom kot hraber vojak dal tudi življenje za izpolnitev te prisege.«³⁹ Šolarji so lahko pisali naloge z naslovom »Jezus in Hitler« in razmišljali o Jezusu kot odrešeniku človeka in Hitlerju kot odrešeniku nemškega naroda.⁴⁰ Tisoči vojaških kuratov so lahko do konca spodbujali k boju za »Boga, *Führerja* in domovino«.⁴¹

37 Po Denzler, Fabricius (op. 6), str. 167–168.

38 Prav tam, 170–171.

39 Po Heinrich Misalla: *Für Gott, Führer und Vaterland*. München: Kösel Verlag 1999, str. 146.

40 Michael Rißmann (op. 6), str. 179–181.

41 Misalla v delu pod op. 39 s podnaslovom: Zapletenost katoliškega dušnega pastirstva v Hitlerjevo vojno. Gl. tudi Karl Fritz Daiber: *Religion in Kirche und Gesellschaft* (poglavje Proizvajanje civilne religije v pridigi – primeri iz Nemčije med 1914–1945). Stuttgart: Kohlhammer 1997. Za primerjavo in ilustracijo bi lahko služila bogato slikovno dokumentirana italijanska študija lastne cerkveno-vojaške teorije in prakse: Mimmo Franzinelli: *Il volto religioso della guerra. Santini e immagine per i soldati*. Faenza: Edit Faenza 2003.

NS in odnos do katolištva in protestantizma

Za konec še nekaj o odnosu NS do katolištva in protestantizma posebej. Občasno sicer, pa vendarle, prihaja do odkrite ali odkrite medkonfesionalne polemike, kdo je bolj zaslužen ali pa kriv za vzpon in prodor nacionalsocializma in njegove politike v Nemčiji. Na katoliški strani poudarjajo, da so Hitler in nacionalsocialisti dobivali na volitvah na bolj protestantskem Severu in Vzhodu višje odstotke glasov kakor na bolj katoliškem Zahodu in Jugu, ali da je bilo v članstvu SS več pripadnikov iz protestantskih kot iz katoliških okoliij. Te razlike seveda lahko pojasnimo tudi brez vpliva verskega dejavnika. Zlasti Vzhod Nemčije na meji s Poljsko je bil bolj dojemljiv za nacionalistično in revanšistično propagando; poleg tega je na katoliškem podeželju večina disciplinirano volila klerikalno katoliško stranko Center, medtem ko na protestantskem podeželju take stranke ni bilo; v velikih mestih, kakršni sta Berlin na protestantskem Severu ali München na katoliškem Jugu, so imeli nacisti enako nizko število volivcev. SS je svojo rasno selekcijo kadrov lažje uresničevala na bolj nordijskem Severu kakor na Jugu in Jugovzhodu. Na drugi strani pa protestantska stran lahko opozarja, da so bili sam Hitler, pa Himmler kot vodja SS in Goebbels kot najvplivnejši glasnik NS po poreklu katoličani in da nobeden od njih pravzaprav ni izstopil iz Cerkve. Med voditelji naj bi iz cerkve izstopil le Rosenberg, ki je bil po rodu protestant iz Rige. Hitlerjeva avstrijska rojaka zgodovinar Friedrich Heer in psiholog Wilfried Daim v svojih raziskavah in analizah tudi dokazujeta, da je Hitlerjev antisemitizem (in protislovanska rasistična usmerjenost) zrasel v avstrijskem katoliškem okolju večnacionalne habsburške monarhije; tu se je na Dunaju Hitler tudi prvič srečal s »teoretsko« oziroma ezoterično poglobljenim antisemitizmom in rasizmom v spisih nekdanjega cistercijanskega meniha Georga Lanza von Liebensfelda, »moža, ki je dal Hitlerju ideje«, kakor je naslovil svojo študijo zgodovinar Wilfried Daim.⁴² Seveda pa ob tem ne bi smeli prezreti, da se je npr.

42 Friedrich Heer: *Der Glaube des Adolf Hitler. Anatomie einer politischen Religiosität.* München, Esslingen 1968. in: *Gottes erste Liebe. Die Genesis des österreichischen Katholiken Adolf Hitler.* München, Esslingen 1967. Wilfried Daim: *Der Mann, der*

Hitler pri tem in pred tem sovražno postavil proti takratni Katoliški cerkvi in katoliški monarhiji v Avstriji.

Kaj bi lahko rekli, če bi primerjali odnos Hitlerja in njegovih do katolištva in protestantizma nekoliko bolj distancirano in diferencirano?

Ob že ugotovljenem skupnem imenovalcu – zavračanju krščanstva – bi lahko rekli, da je Hitler katolištvo sovražil in hkrati v številnih potezah občudoval, morda celo, da ga je sovražil, ker ga je občudoval (kot nevarno oviro in konkurenta). Izražal je priznanje Rimskokatoliški cerkvi za njeno organiziranost, spoštovanje hierarhije, avtoritete in discipline, zmožnost dogmatsko/doktrinarne vztrajnosti, tudi za fanatizem in netolerantnost pri boju za svoj prav, nagnjenost k totalitarnosti, celostnosti pri vzgoji (mladine), učinkovitost ritualov. Kot človek, ki je cenil in si prizadeval za moč, je občudoval njeno moč – in jo kot konkurenčno zato tudi sovražil.

Protestantizem mu je bil s tega vidika ljubši, z njim mu je bilo lažje, ker je bil šibkejši nasprotnik (za občudovalca moči pa je bil že zato prej deležen zaničevanja kakor sovraštva). Za protestantizem je namreč bilo značilno:

- bil je bolj domača, nemška zadeva, brez velikega mednarodnega zaledja in opore (čeprav ne docela: v času berlinske olimpijade 1936 so protinacistični protestantski krogi okrepili svojo kritiko v pričakovanju večjega odmeva v mednarodni javnosti, posebej v protestantskih deželah);

- bil je slabo organiziran, razdeljen na različne med seboj sprte struje; po luteranski tradiciji je bil navajen na podporo države in zato bolj ranljiv, če je bila oblast Cerkvi sovražna;

- ugodna (za Hitlerja) sta bili večja moč laikov kakor klerikov v protestantskih Cerkvah in sploh antiklerikalna usmerjenost protestantizma;

Hitler die Ideen gab. Wien: Ueberreuter 1994 (3. izd.). Jörg Lanz von Liebensfels, ustanovitelj Reda novih templarjev (ONT) se je s svojim arijsko-heroičnim (nordijskim) rasnim kultom tudi sam imel za Hitlerjevo idejno sivo eminenco, a vse kaže, da njegovega vpliva ne gre precenjevati; če drugega ne, je imel dosti konkurence. Leta 1938 mu je Rosenberg prepovedal objavljanje. Glej tudi Rišman (op. 6), str. 121–123. in Ach, Pentrop (op. 6), str. 11.

– ob tem, da je zaradi totalitarističnih/integrističnih ambicij Katoliške cerkve neizogibno prihajalo do napetosti in konfliktov s totalitarnimi težnjami nacionalsocialistične stranke in države, je pri protestantizmu NS lahko poizkušal izkoriščati luteranski nauk »o dveh kraljestvih«, ki naj bi po Luthru ostro razlikoval med razumom in vero, politiko in religijo, državo in cerkvijo, zaradi česar naj bi bila nacionalsocializem in njegov svetovni nazor zunaj področja cerkvenih pristojnosti in kritike.

Poseben argument za večjo bližino protestantizma nacionalsocializmu naj bi bil Luther. Nacionalsocialisti so slavili Luthra kot prvoborca za Nemčijo, nemško Cerkev, kot borec je bil sploh vzgled nemško-krščanske bojevitosti (kot vzor bojevitega krščanstva, ki ga je Hitler občudoval tudi ob drugih primerih v zgodovini v Katoliški cerkvi in zunaj nje, npr. pri templarjih in hugenotih). Luthra so postavljali med nemške narodne junake. Nekateri so nacionalsocializem prikazovali kot nadaljevanje in poglobitev »nemške reformacije«, bil naj bi stopnja na poti k pravi nemški religiji. Prav pa so jim prišli tudi Luthrovi ostri pisni in govorni napadi na Jude in judovstvo v njegovih poznih letih.⁴³

Ne glede na uspešnost nacionalsocialistov pri izkoriščanju Luthra oziroma Luthrove podobe za svoja prizadevanja, pa se jim je pri njem prav v ključnih zadevah zataknilo in zalomilo, čeprav so to na protestantski strani v takratnih razmerah upali stalno poudarjati le najbolj subtilni in najbolj pogumni nasprotniki nacionalsocializma, kakršna sta bila Barth in Bonhoeffer,⁴⁴ na nacionalsocialistični strani pa samo tisti, ki jim je šlo bolj za temeljne dolgoročne kakor pa za sprotne politične cilje in uspehe, npr. Rosenberg. Zakaj?

Videli smo, kako se je za nacionalsocialiste in sopotnike pri iskanju pravega arijskega Jezusa in »vrsti primernega« krščanstva kot glavni krivec in tako rekoč sinonim za »pojudenje« in/ali »rasno onečiščenje« Jezusove podobe in njegovega nauka, celo za njegovo »boljševizacijo«,

43 O odnosu Luthra do Judov glej razpravo Nenada Vitorovića: Primož Trubar in »judovsko vprašanje«. *Stati inu obstatu* 5-6 (2007), posebej str. 84–88.

44 O Bonhoefferju (in Barthu), njegovi teološki in etični misli ter radikalnem nasprotovanju Hitlerju glej razpravo Nenada Vitorovića »Dietrich Bonhoeffer-odgovornost in svoboda«. *Stati inu obstatu* 3-4 (2006), str. 48–75.

razkril apostol Pavel. Njegovo oznanjanje/razlaganje evangelija Jezusa Kristusa, po katerem in v katerem ni »ne Juda ne Grka«, njegovo oznanjanje Božjega sina, ki se je učlovečil zaradi opravičenja človeka grešnika, ki/da se svoje šibkosti in grešnosti tudi zave – je postalo sinonim za judovsko uzurpacijo in sprevrčanje prvotnega evangelija odrešenja močnih, pogumnih, bojevitih ... Toda za Luthra samega je bila reformacija obrat k evangeliju v duhu apostola Pavla, k njegovemu nauku o opravičenju, ki se daje vsem, ki verujejo ...⁴⁵ Luteransko, evangeličansko in v širšem smislu protestantsko krščanstvo sploh je pavlinsko krščanstvo – v tem specifičnem poudarku je navsezadnje njegova posebnost nasproti katoliški »širini/polnosti« (ki lahko vključuje marsikaj) in pravoslavni »globini« (ki v svoji mističnosti lahko marsikaj zgubi).

Prav pri Pavlu imajo ključno oporo tudi štirje medsebojno povezani »samó« protestantskega krščanstva: samo po Jezusu, samo po milosti, samo po veri, samo po Pismu. Se pravi, tudi navezava vere v Jezusa na *Sveto pismo* v njegovi celoti, na sprejemanje *Svetega pisma* kot celote, vključno s *Staro zavezo* kot knjigo razodetja Izraela kot prvega Božjega ljudstva. Prav ob *Bibliji* stare zaveze in nove zaveze apostola Pavla se razbijejo vsi poizkusi rasnega in nacionalnega prisvajanja in zlorabljanja krščanstva, vsi poizkusi kompromisov in povezav med rasističnimi in nacionalističnimi usmeritvami in protestantskim krščanstvom – in če/ker smo prepričani, da protestantsko krščanstvo najjasneje izreka in aktualizira jedro krščanskega oznanila, s tem tudi krščanstvom sploh.

Ni naključje, da je bil v nemškem prostoru tistega časa med prvimi in najbolj odmevnimi kritiki nacionalsocializma (in še posebej gibanja Nemških kristjanov) Karl Barth, ki je izšel iz reformirane kalvinske cerkve (in njenega vztrajanja pri celoti *Svetega pisma*) in ki si je pridobil ime in odmev kot eden največjih teologov 20. stoletja prav s

45 Tudi Trubar – za Luthrom – poudarja ključni pomen apostola Pavla. V nemškem posvetilu k svojemu prevodu drugega dela *Nove zaveze* piše o »neizrekljivi koristi *Pisma Rimljanom*, ki ga imajo vsi pobožni in učeni za pravi in poglavitni del *Nove zaveze* in za najčistejši evangelij,« v slovenskem predgovoru pa, da je *Pismo Rimljanom* »prava luč in prava vrata k *Stari zavezi* in k vsemu *Svetemu pismu*«. Glej tudi Marko Kerševan: *Protestanti(sti)ka*. Ljubljana 2011: CZ, str. 96–99.

ponovnim branjem *Pisma Rimljanom* apostola Pavla (ponovnim za Luthrom in velikimi reformatorji 16. stoletja).⁴⁶ Iz tega izhodišča je bil Barth v sodelovanju z luteranskimi teologi tudi glavni avtor barmenske teološke deklaracije iz leta 1934, ki je bila v nemškem protestantizmu najjasnejša in najodmevnejša teološka zavrnitev nacionalsocializma.⁴⁷ V njej je v sintezi med kalvinsko-reformirano in luteransko usmeritvijo v tej zvezi zavrnjena tudi upravičenost zlorabe luteranskega nauka o dveh kraljestvih oziroma razlikovanja med politiko in religijo za opravičevanje ali umivanje rok ob početjih državne politične oblasti. Čeprav smo *Barmensko deklaracijo* srečali in v naši reviji objavili že lani,⁴⁸ je zaradi naše teme in letošnje 80. obletnice njenega sprejetja prav, če se je spomnimo še enkrat: nastala je v času in razmerah/razmerjih, o katerih smo govorili, toda ostaja zgovorna in »kažipotna« tudi dandanašnji.

46 Karl Barth: *Der Römerbrief* (1922). Zürich: Theologische Verlag 1922. O Karlu Barthu obsežno (tudi o njegovem *Pismu Rimljanom* in odnosu do nacionalsocializma) v Marko Kerševan: *Vstop v krščanstvo drugače: protestantska teologija (Karla Bartha) v našem času in prostoru*. Ljubljana: CZ 1992.

47 Leta 1961 je Barth izrekel še ključno teološko primerjavo/presojo med nacionalsocializmom in komunizmom: »(...) v nasprotju z nacionalsocializmom pa komunizem v odnosu do krščanstva nečesa ni storil in ne more storiti: ni niti malo poskušal, da bi krščanstvo preinterpretiral, ga potvoril, se sam skrtil v krščansko obleko. Ni zakrivil pravega in temeljnega svetoskrunstva, ni odstranil in nadomestil dejanskega Kristusa z nacionalnim Jezusom in ni bil antisemitski. V sebi nima ničesar od krivih prerokov. Ni antikrščanski, je le hladno akrščanski. Videti je, da ga evangelij še ni srečal. Je brutalno, toda vsaj pošteno brezbožen.« Prim. Marko Kerševan, delo v op. 25., str. 161.

48 Glej Leon Novak, *Izpovedujoča cerkev, Bekennede Kirche. Stati inu obstati* 17-18 (2013), str. 210-216, prevod Leona Novaka. Prvič je bila pri nas Barmenska izjava prevedena (Alfred Leskovec) v tematski številki *Protestantizem* revije *Poligrafi* 21-22 (2001), str. 156-158.